

Федчук О.Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДИНАМІКА АБСОЛЮТИЗАЦІЇ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ КРИМСЬКИХ ХАНІВ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ СААДЕТА ГЕРАЯ ТА САХІБА ГЕРАЯ

У статті розглянуто еволюцію процесів абсолютизації влади кримських ханів протягом першої половини XVI століття. Подібно до інших постординських держав Кримське ханство було аристократичною корпоратократією, у якій влада хана була обмежена родовою знаттю. Проте у процесі боротьби за об'єднання Улу Улусу та через низку реформ авторитет хана почав зростати. Військова катастрофа 1523 року, спустошення Криму ногайцями і хаос у країні змусили хана Саадета Герая заручитись підтримкою Османської імперії та почати ламку державного устрою, посилювати свою владу, орієнтуватися на османські стандарти. Щоправда, унаслідок несприятливих зовнішніх обставин і власних прорахунків Саадет Герай був змушений зректись трону. Політику реформ країни продовжив його наступник Сахіб Герай, який урахував помилки попередника і зумів привести державу до небаченого раніше розквіту, увійшов до історії як один із найвеличніших кримських ханів. Але і його політика зазнала краху, після чого наступні хани вже не могли досягнути такої концентрації влади у своїх руках, бо їхню владу обмежували карачі-беї і османські султани.

У роботі схарактеризовано державний устрій Кримського ханства та його основні інститути в зазначену епоху, з'ясовано причини, які сприяли абсолютизації влади кримських ханів (придільено увагу не тільки соціально-політичним процесам у Кримському ханстві, але й деталям біографії Саадета Герая і Сахіба Герая, тим їхнім якостям, що сприяли проведенню реформ. А також політичній діяльності безпосередніх попередників і наступників цих ханів для розуміння динаміки внутрішньополітичного життя Кримського ханства), проаналізовано сутність їхніх реформ (у контексті порівняння з османськими еталонами, на які орієнтувались кримські хани), з'ясовано причини краху політики абсолютизації влади кримських ханів.

Ключові слова: Кримське ханство, Саадет Герай, Сахіб Герай, абсолютизація влади, реформи.

Постановка проблеми. У XVI – XVII ст. на території Європи відбулись процеси, що сприяли перетворенню середньовічних станово-представницьких монархій на модерні абсолютні монархії. Ці процеси мали місце і в Центрально-Східній Європі, хоча далеко не завжди абсолютизму вдавалось перемогти конкурентні ідеологи. Не стала винятком держава, яка знаходилась у Північному Причорномор'ї, – Кримське ханство. За наявності османського протекторату над Кримом і релігійної спільності кримські хани намагались укріпити владу на зразок Османської імперії (устрій якої дуже відрізнявся від інших країн Європи, мав відчутну орієнтальну складову частину), взаємодіяв з локальними ординськими інститутами, які не прагнули абсолютизації влади монарха. Піком концентрації владних повноважень у руках правителів Кримського ханства традиційно вважається епоха правління Саадета Герая (1524–1532 рр.) і Сахіба Герая (1532–1551 рр.), оскільки ані до того, ані після

ханська влада не була досить могутньою. Саме тому їм приділена наша особлива увага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці генези абсолютизму у Криму присвячені праці В. Сирочковського [9], Г. Іналджика [18], Б. Манс [21], Н. Круліковської-Єдлінської [20], О. Маліновського [6] та Б. Черкаса [16]. Російський історик Володимир Сирочковський у своїй роботі простежує динаміку взаємин Саадета Герая і його васалів, аналізує внутрішню політику хана. Праця турецького історика Галіля Іналджика присвячена аналізу ідеологем, які визначали кон'юнктуру відносин між кримською аристократією і Сахібом Гераєм, а також військово-політичним та соціально-економічним аспектам його політики. Робота американського тюрколога Беатрисі Манс дозволяє простежити сутність причин, які штовхали кримських ханів на укріплення і розширення своїх владних повноважень. У роботі польського тюрколога Наталі Круліковської-Єдлінської проаналізовано особли-

вості реформ системи судочинства Кримського ханства, які розпочались за правління Саадета Герая і посилились у часи правління Сахіба Герая. З дослідження російського архівіста Олексія Маліновського можна почерпнути інформацію про особливості правління Саадета Герая. Праця українського тюрколога Бориса Черкаса розкриває причини, перебіг і наслідки боротьби Ісляма Герая проти політики обох своїх дядьків. Попри ґрунтовність доробку дослідників, основна увага їхніх праць сфокусована на конкретних ханських персоналіях (деякі з яких перебувають поза межами дослідження), еволюції інституту карачі-беїв на ранніх етапах історії Кримського ханства, кримській дипломатії або судочинній системі країни, тоді як питанням пошуку витоків абсолютизації ханської влади, піку її розквіту і причин занепаду приділяється побічна увага.

Постановка завдання. Метою роботи є аналіз динаміки абсолютизації влади кримських ханів протягом першої половини XVI ст. Для досягнення мети ми поставили низку завдань: охарактеризувати державний устрій Кримського ханства та його основні інститути в зазначений час, з'ясувати причини, які сприяли абсолютизації влади кримських ханів, проаналізувати сутність їхніх реформ, з'ясувати причини краху політики абсолютизації владних повноважень кримських ханів.

Виклад основного матеріалу дослідження. До сфери владних повноважень кримських ханів входили: керівництво військом, володіння тумею нукерів, численними стадами худоби і табунами коней, право отримання суги (1/5 здобичі в поході), монополія на карбування монети, володіння землею в долині Ескі-Юрту та біля Сивашу, право збору податків, право на першочергову згадку в хутбі (діяло до правління Ісляма II Герая) та видачу ярликів, право винесення остаточного рішення в судових справах. У руках ханів перебувало верховенство над законодавчою (видача ярликів), виконавчою (знать і чиновницький апарат уважались підлеглими ханові) і судовою гілками влади. Однак політична традиція ханату передбачала контроль кримської еліти над правителем. Питання оголошення війни і миру, як і розроблення законопроектів, перебували в руках дорадчого органу – Дивану. До складу Дивану входили спадкоємці престолу, чотири муфтії, кадіаскер (головний суддя), каді всіх каділиків, дефтердар (скарбник) і карачі-беї [1, с. 356–359; 8, с. 266; 15, с. 31–32, 42].

Щоби стати ханом, було недостатньо мати спорідненість із попереднім володарем, оскільки

головною умовою була процедура інтронізації на зібранні карачі-беїв, чотирьох родів кримськотатарської аристократії: Ширінів, Баринів, Аргинів та Кипчаків, об'єднаних у союз “dört qağaçı” на чолі з найбільш знатним родом Ширін, поблизу гори Ак-Кая – курултаї, який міг відмовити в ній, унаслідок чого хан не міг стати легітимним володарем. У курултаю також існувало право детронізації неугодного хана. Окрім того, карачі-беї мали право збору податків та ведення переговорів з іноземцями. Ще на початку існування Кримського ханату карачі-беї Тегене, Мамак та Емінек Ширіни володіли більшими військовими силами, ніж Гераї, а вже в 1541 р. Ширіни виставили 30–40 тис. нукерів для походу на Москву. Для порівняння: Кипчаки, Аргини і Барини назагал володіли 20 тисячами, а Мангити (Мансури) мали 20–30 тисяч [23, с. 27, 61; 18, с. 448–449; 17, с. 157–185; 12, с. 92–93]. Отже, стає зрозумілим, чому кримські хани боялись вступати в конфлікт з карачі-беями, а страчувати їх і поготів. Не випадково, попри наявність концентрації всіх гілок влади в руках монарха, Кримське ханство характеризується як державу «кочового феодалізму», або ж «аристократичну корпоратократію» [19, с. 326–335; 24, с. 15–30].

Абсолютизації влади хана не бажали його родичі: калги (титул спадкоємця – брата або сина), султан-оглани (молодші сини хана) і оглани (інші члени роду Гераїв), що мали свої інтереси й амбіції. Дійшло до того, що у Криму з'явилося поняття “qazaq sıqmaq” (подібно до польського рокошу), коли члени ханської родини з нукерами покидали півострів, не визнавали влади хана і об'єднувались із його ворогами [18, с. 451–452]. Зрозуміло, що такі дії не сприяли зміцненню ханської влади.

Нарешті, владу ханів обмежували їхні сюзерени – османські султани. Обов'язки хана перед османцями полягали у виплаті данини, надсиланні своїх родичів до Стамбулу як заручників-аманатів (цей звичай називався “rahıbaq”) і участі у військових кампаніях османців (остання умова не завжди відповідала геополітичним інтересам Криму – О. Ф.). Натомість султан повинен був затвердити ханів на престолі або міг цього не робити. Щоправда, на думку А. Кримського, навіть після посилення османського втручання у кримські справи кримські хани більше залежали від волі курултаю, аніж Стамбулу. Оскільки в курултаю було більше можливостей впливати на ситуацію в державі [4, с. 273–274]. Загалом, для Османської імперії була важливою стабільність у Кримському Юрті, яка залежала від відносин між

беями та ханами, і Стамбул ставав на бік сили, яка могла забезпечити цю стабільність, але водночас залежала від політичної волі османців.

Перші спроби зміцнення ханської влади мали місце за Гаджи Герая, який переніс столицю із Солхату (розташовувався посеред володінь Ширінів) до Кирк-Ору (лежав у межах володінь мало-значного роду Яшлав) і почав надавати державні посади представникам служилої знаті (ічки-беям/ічки-огланам/емельдешам). Його син Менглі Герай створив інститут калги (щоби забезпечити лояльність свого брата Ямгурчі і можливість передачі престолу своєму старшому синові Мегмеду Герая після смерті), наближував до себе Мангітів (заохочував переселення ногайців до Криму) і Яшлавів на протигагу Ширінам, здобув (як і його син) авторитет нукерів успішними походами і претензію на об'єднання земель Улу Улусу довкола Криму. Менглі Герай та Мегмед Герай титулювали себе не тільки ординським титулом «хан», але й «падишахами», на османсько-перський штиб. Нова столиця – місто Салачик мала османське планування. Хоча ці нововведення не підірвали політичної системи ханату, проти Мегмеда Герая виступив його брат Ахмед Герай, який заручився підтримкою Ширінів, невдоволених наближенням Мангітів до хана, османців і Москви. Але це не допомогло йому і (уперше в історії Криму) провідник “qazaq sıqmaq” загинув у бою [5, с. 12–14; 9, с. 18–19; 13, с. 168; 15, с. 31; 21, с. 284, 287–288; 2, с. 84].

Головним чинником, який спричинив посилення тенденцій абсолютизації влади ханів, стала катастрофа 1523 р., коли під час Гаджи-Тарханського походу були підступно вбиті ногайцями Мегмед Герай і його старший син Багадир Герай, кримське військо було розбите, а оборона півострова (організована середущим ханським сином Гази Гераєм) прорвана ворогами, що протягом місяця грабували Крим, спричинивши масову загибель населення і його втечу на материк [9, с. 58–59]. Бажання перенести відповідальність за смерть батька і грабунок Криму на Ширінів змусили останніх бойкотувати хана і шукати собі нового правителя, яким став інший син Менглі Герая – Саадет Герай, який жив у Стамбулі як аманат, мав приязні стосунки із султаном Селімом Явюзом і підтримував Ширінів в їхньому конфлікті із братом. Проте, на відміну від батька і брата, які виростили у Криму і готові були миритися з місцевими реаліями, Саадет Герай прожив більшу частину життя в Османській імперії, де султан мав абсолютну владу над своїми підданими, а розгалужений бюрократичний служивий апарат давно

витіснив родову знать [15, с. 25–26; 9, с. 57]. Законірно, що Саадет Герай не сприймав кримської політичної системи і прагнув знищити її.

Користуючись фактором беззахисності Криму перед ногайцями (там залишилося 15 тисяч бездатних чоловіків) і патронатом османців, Саадет Герай попросив у султана Сулеймана Кануні (який, згідно з версією про кримськотатарське походження Айше Хафси-султан, доводився йому племінником) 20 тисяч сіпагів, 500 яничарів і сайменів, незчисленну кількість тюфекчі й османських чиновників (оскільки кримськотатарська служила знать полягла під Гаджи-Тарханом) для убезпечення ханату від ногайців. Для остаточного умиротворення Криму сюди було відправлено ще 15 тисяч яничарів (щоб зрозуміти масштаби османської присутності у Криму, варто згадати, що у грандіозних битвах при Мардж-Дабірі і на Чалдиранському полі османська армія налічувала 60–80 тисяч людей) [15, с. 26–27; 9, с. 58; 3, с. 43–44]. Отже, кримський хан став головною військовою потугою в державі, оскільки османський контингент підпорядковувався йому. Новий розклад сил дозволив Саадету Герая безперешкодно пройти інтронізацію, а потім заарештувати і стратити Гази Герая, його брата Баба Герая та всіх вельмож їхньої свити (аргументував це відповідним наказом Сулеймана і звинуватив їх у потуранні загибелі Мегмеда Герая). Їхній брат Чобан Герай втік із тюрми до Гаджи-Тархану і більше не брав участі в житті ханату. Новий хан після того, як розправився з попередниками, пригрозив Ширінам стратою через кіл у разі інтриги проти нього (звичайна практика для Стамбулу, але нечувана жорстокість для Юрту) [15, с. 26–27; 9, с. 58; 22, с. 199–201].

Крім армії, османці також поповнювали ряди ремісників (хан збудував в Карасубазарі, Каффі та Салачику заводи з виробництва селітри, пороху, рушниць, пістолів і ножів) та служивої знаті (для них були створені посади, аналогічні османським) і натуралізовувались даруванням землі за службу. Дана категорія людей мала назву «капикулу» (в Османській імперії цим словом називали яничарів та сіпагів). Османці були звільнені від податків, а землю вони дістали внаслідок того, що її втратили карачі-беї. Навіть якщо припустити, що тільки половина із 35 тисяч османців залишились при ханові після перших років правління (частина з них встала на Орі, щоби повертати у Крим біженців і охороняти півострів від ногайців), а решта людей поповнили гарнізони османських фортець Причорномор'я або повернулись на Балкани, цих

людей було досить, щоби змінити етнополітичний баланс на півострові. Османська мова почала застосовуватись в діловодстві (витіснила чагатайську), а “Persianate culture” активно поширювалась у Салачику (Саадет Герай зібрав величезну бібліотеку, особливо цінував тимуридського поета Алішера Навої та сам писав вірші). Завезені з Румелії кадї починають витіснити в судочинстві звичаєве право “töre” нормами шаріату [10, с. 47; 13, с. 173; 9, с. 58; 6, с. 414; 20, с. 53, 171–173].

Такі кроки Саадета Герая разом із військовими поразками (за дорученням султана хан розпочав шкідливу для Криму війну з Литвою та Польщею) та згортанням боротьби за спадщину Золотої Орди (останньою краплею для кримської еліти стала амністія Теніша-мірзи, людини, яка брала безпосередню участь у вбивстві Мегмеда Герая та знищенні кримської армії. Цей украй непопулярний крок було здійснено під приводом налагодження відносин із ногайськими сердарами, яке теж не принесло успіху) викликали обурення з боку кримської еліти. Карачі-беї почали бойкотувати меджлиси Дивану, натомість хан продовжував їх проводити навіть за відсутності беїв, що виглядало в очах кримців як зневага до політичних традицій. Дійшло до того, що Девлет-Бахти Барин (наближена до Саадета Герая людина) жалівся Василю III (sic!) на Теніша-мірзу, оскаржував рішення хана. Не відставав сам Саадет Герай, який у 1528 р. (після вбивства своїх послів у Москві, нечуваної для ординців образи) у листуванні із князем стверджував, що «татари не бояться Бога і в них немає правди» [9, с. 59–60]. Зрештою, карачі-беї консолідувались довкола постаті Ісляма Герая (ще один син Мегмеда Герая, який у 1524 р. повернувся з ногайського полону), який пережив замах дядька на життя, здійснив “qazaq sıqmaq”, був проголошений ханом (його визнали Литва і Польща) і розбив дядькові сили в бою. З огляду на те, що османці вели виснажливу війну з Угорщиною і тепер не могли допомогти своєму васалу, Сулейман рекомендував хану негайно помиритися з Іслям-султаном та карачі-беями. Хитрістю Сахіба Герая (ханського брата) у 1525 р. бунтівників змусили повернутись на материк, у 1526 р. Іслям-султан сам здався дядькові в обмін на амністію і титул калги. Фактично, ці події означали першу поразку реформ Саддета Герая (який не зміг покарати учасників повстання, пішов їм на поступки. Хоча за деякий час він знову дав своїм людям наказ вбити Іслям-султана, але останній довідався про все і вдруге втік із Криму) і неможливість укріплення

влади хана у Криму без османської допомоги, до того ж у 1528 р. Іслям Герай знову виступив проти хана, підбив на свій бік Ширінів [6, с. 244–245; 16, с. 101–103].

Цікаво, що натуралізовані османці були не єдиною опорою Саадета Герая. Йому вдалось заручитись підтримкою Баринів, другого за знатністю роду “dört qazaq”. Їхній голова Девлет-Бахти був близьким соратником Мегмеда Герая і називав його брата «ворогом брехні». Натомість Саадет Герай дарував Баринам статус “baş qazaqı” (головні в союзі карачі-беїв), відібраний у Ширінів за їхню нелояльність, який ті носили включно до 1525 р. Ситуація із Ширінами теж була неоднозначною. Якщо голова роду Меміш-бей був рішучим противником ханських нововведень, то його родич Бахтіяр-мірза намагався замиритись із ханом, одружив із ним свою дочку. Також діаметрально протилежні позиції мали члени роду Гераїв. Якщо Іслям-султан був радикальним противником його реформ, то ханський кузен Узбек Герай, ханський брат Сахіб Герай та інший племінник Девлет Герай (син Мубарек Герая) носили титули калги і самі брали активну участь у втіленні реформ у життя [9, с. 59–60; 21, с. 305]. Тобто теза про категоричний антагонізм кримської еліти до реформ Саадета Герая видається непевною. Більш доречно говорити про розкол усередині кримської родової еліти, спричинений ставленням до гегемонії Ширінів та підтримкою ханської політики проти голови цього роду, але навіть у такому разі противників його політики було більше, ніж її прихильників.

На біду Саадета Герая проти нього зіграли прорахунки в кадровій політиці і низку нещасливих збігів. У 1526 р. помер Девлет-Бахти, а його брат Ісенек-бей не виявляв особливих талантів управління. У 1528 р. Меміш-бей узяв участь у виступі Ісляма Герая, який закінчився розгромом його сил біля Азаку та взяттям у полон голови Ширінів, якого було страчено. Своєю чергою, убивство одного із Ширінів (чого ніколи собі не дозволяв жоден кримський хан) настроїло проти правителя весь їхній рід на кровну помсту (включно з новим карачі-беєм Бахтіяром та жінкою Саадета Герая – Ширін-хатун, ім'я якої невідоме) та змову проти хана. Зрада Токузака і Юнуса (племінники Бахтіяра, які бажали очолити рід і видали правителю своїх родичів) врятувала хана від смерті та спричинила різню роду Ширін (від якої врятувались кілька осіб), навіть дітей покійного Ахмеда Герая (які взагалі не брали участі в політичному житті ханату) у 1531 р. Виявилось, що у змові брав активну участь калга Сахіб Герай (який сам

прагнув стати ханом), тільки заступництво матері Саадета Герая врятувало його від смерті. Обурені жорстокою розправою хана над Ширінами та султан-огланами беї та мірзи почали переходити до Ісляма Герая (якого знову визнали легітимним ханом Литва, Польща і ногайці), а в 1532 р. стурбований хаосом у Криму Сулейман порадив Саадету Герая зректися престолу та повернутись до Стамбулу [15, с. 28; 9, с. 59–60; 16, с. 109–110].

Затверджений Стамбулом у 1532 р. (карачі-беї обрали правителем Ісляма Герая, але османці не визнали результату виборів) кримський хан Сахіб Герай жив у Стамбулі при дворі султана наприкінці правління Саадета Герая (опальний калга був висланий до Османської імперії за участь у змові), а у 20-х рр. мав досвід керування Казанським ханством (яке він залишив у руках свого племінника Сафа Герая, сина Фетіха Герая). Тобто він відчував себе частиною османського “Kulturkreis” і бажав досягнення єдиновладдя не менше за Саадета Герая, але, на відміну від брата, діяв не прямолінійно, а шляхом підступів та інтриг. Тоді як у бажанні об’єднання Улу Улусу довкола Кримського ханства він нагадував Мегмеда Герая та Менглі Герая. Судячи з того, що відразу ж після інтронізації Сахіба Герая беї покинули його і підтримали претензії Іслям-султана на престол, авторитет нового хана в середовищі родоплемінної знаті був невеликим, а його самого сприймали радше як архітектора ненависних реформ Саадета Герая. До того ж цього разу Сулейман не зміг надати ханові чималого військового контингенту. Так, якщо разом із Саадемом Герасем прибули багатотисячні загони яничарів і сіпагів, то Сахібу Герая для охорони порядку було дано 600 яничарів і 100 капиджи (під час Молдавського походу 1538 р. з ханом перебувало вже 300 яничарів та капиджи, а решта полягли в битвах з Іслям-султаном) [23, с. 21–26]. Імовірно, частина капикулу так само переметнулась на бік Ісляма Герая, оскільки інакше Сахібу Герая не довелося б шукати співпраці з Мангитами (часто всупереч власному гонору).

Проте така ситуація не завадила Сахібу Герая знайти способи для укріплення влади. У перший рік свого правління він посадив до в’язниці Девлета Герая, якого від смерті врятувало заступництво Османської імперії (куди було вислано ханського племінника). Водночас хан демонстративно примирився з Іслям-султаном, надав йому амністію і титул калги в обмін на завершення “qazaq ƣıraq”, а сам (за його спиною) змовився з головою Мангитів (які становили основу війська

Іслям-султана) Баки-беєм про вбивство племінника в обмін на значні преференції Мангитам. Те, що після цих подій Іслям-султан знову повстав проти дядька (який не давав кримській еліті приводу для того, щоби вважати його тираном. Щодо випадку з Девлетом Герасем, то останній, очевидно, теж сприймався як архітектор реформ Саадета Герая й особливого її співчуття не викликав), тепер стало сприйматись не з погляду визвольної війни проти деспота, а як звичайний корисливий бунт (до того ж Іслям Герай, який намагався заручитись підтримкою Москви, втратив підтримку ворожої їй литовсько-польської Унії, яка була його головним протезе). Судячи з того, що взимку 1537 р. Сахіб Герай розбив свого племінника (а влітку того ж року Ісляма-султана було вбито Баки-беєм), ханові вдалось привернути на свій бік достатню кількість родоплемінної знаті, щоби впевнено взяти гору над племінником (який своєю корумпованістю відштовхнув від себе прихильників). Історія взаємин Сахіба Герая й Ісляма-султана показує, наскільки ефективнішим виявився метод хитрих інтриг проти жорсткої прямолінійності (якщо Саадед Герай посилав за племінником капикули, від яких той тікав до степу, то його брат вирішив убити бунтівника руками його ж соратників, яких підкупив обіцянками). А після розкриття змови 1538 р. на чолі з калгою Ахмедом Герасем, сином Саадета Герая, та ще однієї змови 1541 р. (коли Баки-бей прагнув убити хана і посадити на його місце неназваного малолітнього сина Ісляма Герая) хан вирішив сконцентрувати всю повноту влади в рамках однієї лінії роду Герайів (до того ж потомство старших синів Менглі Герая зійшло з історичної арени або перебувало поза межами Криму, не виявляло особливого інтересу до політики). За планами Сахіба Герая, його син Емін Герай мусив посісти трон Казанського ханства (де в 1549 р. помер Сафа Герай. Його старші сини Булюк (Букай) Герай та Мубарек Герай перебували на території Криму, де їх посадили під арешт, попри прохання казанців відправити їх до них, а позиції немовляти Отеміша Герая, який посів престол, були вкрай ненадійними) і по смерті батька мав очолити Кримський Юрт (до того ж у нього теж були діти, які могли продовжити династію). Інший син – Адиль Герай мусив посісти престол Гаджи-Тарханського ханства. Хан намагався забезпечити стабільність у державі після смерті (адже влада передаватиметься від батька до сина) і укріпити єдність Улу Улусу (такі плани виношував ще Мегмед Герай, який посадив Сахіба Герая на трон Казані). Цікаво, що і люди категорії

“mahrem” (родичі хана за жіночою лінією) входили до числа найбільш наближених до правителя осіб [15, с. 36; 23, с. 22–24, 26–27, 104, 120, 263; 16, с. 121; 2, с. 258–259]. До речі, аналогічні тенденції в той час спостерігались в Османській імперії з її “Kadınlar saltanati”.

Подібно до Саадета Герая Сахіб Герай теж проводив низку реформ за османським зразком, спрямованих на посилення своєї влади. Передусім він перетворив капикулу з гомогенного корпусу натуралізованих османських найманців на товариство, до якого могли вступати всі охочі ординці й тати. Чинник походження, соціального статусу і віросповідання не відгравав тут ролі (на відміну від османських яничар, в ідеології кримських капикулу головною умовою була лояльність ханові, а все інше було другорядним). До капикулу масово вступали черкеси Західного Кавказу, бідняки, колишні розбійники, грецьке і готаланське населення півострова, що дозволило швидко створити армію, яка за боєздатністю не поступалась османським стрільцям (які на той момент уважались одними з найкращих в Європі). Тому, на думку І. Смірнова, саме Сахіба Герая, а не його брата, потрібно вважати творцем кримської гвардії капикулу. Разом із капикулу ханові також служили османські яничари (див. вище) і тюфекчі (за даними 1543 р., 1 000 осіб) з гарматами (на 1538 р. – 200 штук) [11, с. 414; 18, с. 459–461]. Ця реформа кардинально змінила організацію кримської армії, головною бойовою силою якої стали не кавалерійські удари нукерів і ногайської кінноти без вогневої підтримки, а щільні ряди “güriyen” (тюркська версія вагенбургу), який міг витримувати облогу 100 тисяч війська. Така тактика дозволила ханові провести успішну кампанію проти Жане і Кабарди, взяти штурмом Гаджи-Тархан, маючи тисячу осіб, відбити ногайську атаку на Крим і протиставити свою артилерію московській в кампанії 1541 р. Реммаль-Ходжа називає імена командирів капикулу, як-от: Машик-бей, Гунь-бей, Ібрагім-паша (аталик Еміна Герая, напевне, ісламізований черкес) і Алі-Килич (головний ханський охоронець-зарбезар) [18, с. 460; 23, с. 49, 62]. Ще одним важливим діянням хана стала побудова нової столиці – міста Бахчисарай (неподалік від колишніх столиць Салачику і Кирк-Еру), який водночас показував дотримання концепції “Taht-Eli” (міська агломерація в серці держави) і османсько-перських уявлень про «палац-сад». Не менш активні будівні процеси проходили в Гезлеві (де було розширено порт і створено

зону для торгівлі з низьким оподаткуванням) і в Орі (де було укріплено фортецю), також хан збудував дюккан (базар) в османській Каффі. [14, с. 169–172; 23, с. 25–26].

Сахіб Герай взяв до уваги прорахунки свого попередника в ногайському питанні. Щоби зменшити могутність Ширінів, хан надає статус карачі-беїв Мангитам (союз “dört qaraçı” таким чином перетворився на “beş qaraçı”). Тобто відтепер Ширіни були зацікавлені не стільки у веденні інтриг проти хана, скільки в боротьбі за збереження власного впливу (ослабленого політикою Саадета Герая) з Мангитами. Щоправда, у результаті ця політика виявилась не надто вдалою, оскільки Мангити зайняли місце Ширінів як опозиція Сахібу Гераю (Баки-бей постійно бунтував проти хана, напав на його сина і зірвав кампанію 1541 р.) та відіграли вагомий роль у його падінні. Також хан наблизив до себе голову роду Кипчаків – Кучук-бея і служивий рід Седжеутів [2, с. 190; 17, с. 50–53]. Та основною опорою Сахіба Герая були ічки-беї і стан “oglangiyun” (останній термін згадується разом із переліком родів карачі-беїв, підкреслює значущість цього стану). Сили “oglangiyun” (разом із ханськими капикулу) станом на 1541 р. налічували 60 тисяч людей. Звідки взялися такі великі числа? Шосту частину “oglangiyun” становили нукери ханського тумену. Значну частину стану (за приблизними підрахунками, не менше третини) становили капикулу. Крім того, із часу останньої ногайської навали 1523 р. у Криму виросло нове покоління, яке вже не застало сваволі карачі-беїв і йшло найматись на службу ханові й ічки-беям. У часи правління Саадета Герая чимало татар повернулися до Криму з материка, а Сахіб Герай пропонував жінкам полонених гаджи-тарханських і ногайських воїнів помилування для їхніх чоловіків у разі служби. Щоби в останніх не було спокуси повернутись до вольниці, він забороняв сердарам кочувати поза межами Ору, ламав їм вози. До речі, це сприяло зникненню кочового способу життя в межах Кримського півострова й остаточному переходу татар (до складу яких і влилась частина ногайського етносу) на осілий спосіб життя. Щоправда, напевне, “oglangiyun” могли покидати ханську службу за власним бажанням і переходити на службу до карачі-беїв, оскільки в 1551 р. під час походу на Жане він зібрав 40 тисяч осіб, із яких тільки 20 тисяч належали до “oglangiyun” (ще кілька тисяч осіб стояли на Орі з Еміном Гераєм) [23, с. 61–62, 88; 7, с. 384].

Подібно до османських порядків, при Сахібі Герая активну участь у політичному житті відіграв Диван, який, однак, тепер виконував дорадчу, а не керівну функцію. Цікаво, що на межділлях Сахіб Герая часто висловлював думки на поетичний кшталт. Серед фракцій Дивану хан віддавав перевагу улемам (муфтії, кадї, шейхи) над карачі-беями, називав їх «опорою падишаха» (серед улемів виділялась постать ханського близького друга Реммаля Ходжі). Останні діставали від хана «*ulufe*» (грошова винагорода). Одного разу хан провів зустріч із мандрівним суфієм, шейхом та поетом Абу Бакром Такеудіном Кефеві-ефенді, який напроочив йому перемоги в битвах [23, с. 83–85].

Іншою категорією населення, яку залучав на свій бік хан, були нукери та простолюдни. Нукери наживали великої здобичі в численних військових походах хана. А після кожного походу Сахіб Герая роздавав ясир і гроші кримським біднякам. Одного разу хан наказав побити батогом нукера свого сина за те, що той відібрав раба в якогось чоловіка. Сучасник тих подій в описі повернення кримців із Молдови в 1538 р. згадує: «У віласті відбулася така пишна церемонія вручення дарів, що багато бідняків відразу ж стали багатими <...>. Беї роздавали ясир тим, хто просто хотів купити коня. По всій країні люди стали ситими і почали жити в достатку. А хан-хазретлері з поваги до улемів та зухеда одного разу дав вісім разів по 100 тисяч акче біднякові, навантаживши його віз шістнадцятьма мішками і навіть нічим не накрив це все зверху <...>. Так хан підкорив країну». Сахіб Герая заборонив карачі-беям збирати із простолюду данину, а щоп'ятниці приймав їх у себе, вислуховував їхні скарги та похвали. Не дивно, що після цього простий народ щиро захоплювався ханом і оплакував його смерть [23, с. 32]. У таких діях простежується не тільки традиційна для ординських суспільств опора на військовозобов'язаний стан і роль хана як верховного арбітра у вирішенні конфліктів, але й османсько-перський вплив (де правителі брали на себе роль благодійників). Елементи останнього наявні в концепції влади Сахіба Герая як «тіні Бога на землі», у церемоніальному порівнянні хана із планетами Сонячної системи і героями ісламської та іранської доісламської традиції. Сахіб Герая наводив сім чеснот, якими мав володіти ідеальний падишах, як-от: знатність походження, кровна (синівська) спорідненість із попереднім падишахом, вродлива зовнішність, мудрість, рішучість, загострене почуття справедливості і

вірність своєму слову. Частина цих чеснот перегукуються із традиційними чеснотами іранських монархів, відомими з епохи Сасанідів [3, с. 78; 18, с. 462; 23, с. 31–35].

У різні періоди правління влада Сахіба Герая мала неоднаковий характер. Коли в 1538 р. було розкрито змову Ахмеда Герая, хан не наважився стратити всіх організаторів, бо боявся, що карачі-беї покинуть військо (а племінника правитель покарав відразу), та обмежився усними доганами щодо них. А після кампанії в Молдові (під час якої хан зустрічався із султаном Сулейманом, який запевнив його у своїй підтримці) Сахіб Герая став «подібним до Сонця в сузір'ї Лева». Беї, які їхали до Бахчисараю, коли повертались, пускали поперед себе чавуша, який наперед повідомляв їхнім рідним про те, що ті живі та здорові. Такий розклад подій разом із проведеними реформами дозволив ханові зламати хребет опозиції на чолі з Баки-беєм (якого, до речі, таємно підтримували інші беї і, якщо вірити Реммалю Ходжі, Москва. Хоча в російських джерелах згадок про це немає). Хитрістю непокірного Мангита в 1542 р. заманили в пастку і жорстоко стратили (кинули у воду на морозі) разом із молодшим братом Ак-Бібі (останній виявляв лояльність до хана, не брав участі у виступах брата і був одружений з дочкою хана, але це не завадило правителю наказати задушити його для того, щоби посіяти страх у Мангитів), а головою клану став ще один його брат – Ходжатай-бей (він уже носив цей титул у ті часи, коли Баки-бей напряму ворогував із ханом). Зрозуміло, що така політика (разом із захопленням кримцями Гаджи-Тархану, який входив до сфери впливу ногайців) викликала невдоволення в Ногайській Орді, але напад ногайців на Крим у 1546 р. було відбито, а полоненим, які відмовились переходити на службу кримському хану, рубали голови і склали їх у жахливі вежі (на думку О. Гайворонського, рубанням голів в Орї й іншими пенітенціарними справами займались османці на ханській службі) [23, с. 59–69, 106–113; 2, с. 211]. В очах кримців цей акт виглядав як помста ногайцям за події двадцятирічної давнини.

Зрештою, інтриганство Сахіба Герая зіграло з ним злий жарт. Зволікання пропозицією Сулеймана вирушити в похід на Сефевідів та конфлікт з османською адміністрацією Каффи сприяв тому, що султан вирішив скинути надмірно незалежного хана-самодержавця із престолу. У 1551 р. спроба виманити Девлета Герая зі Стамбулу у Крим для того, щоби посадити його на трон Казанського ханства (хан планував перехопити свого остан-

нього живого конкурента по дорозі до Казані і вбити його там), закінчилась тим, що османці розгадали цю хитрість, надали Девлету Герая яничарів і багато грошей та відправили на правління до Криму. Девлет Герай висадився у володіннях Мансурів (які перейшли на бік нового хана через кровну помсту за Баки й Ак-Бібі), перекупив вірність карачі-беїв та ічки-беїв, зайняв Бахчисарай, а бунтівна знать перебила ханських синів і їхніх наближених. Сахіб Герай (який на той час перебував у Тамані) планував поїхати до Стамбулу в пошуках справедливості, але був убитий звільненим із тюрми Булюком Гераєм [23, с. 112–150]. Спочатку Девлет Герай так само намагався абсолютизувати владу хана. Він наказав стратити вбивць Сахіба Герая і його сім'ї, дотримувався його реформ і церемоніальних традицій попередника. Проте "oglanıyun" були ослаблені переворотом у ханаті, а невдала для кримців війна за казанську спадщину з росіянами забрала життя тисяч представників цього стану. Нових людей не було де набирати, бо нове покоління воїнів ще не встигло підрости, а османці не особливо втручались у перебіг війни. Створений вакуум було знову заповнено всевладдям карачі-беїв, із чим зрештою був змушений змиритись хан [15, с. 36–37, 39; 18, с. 464–466; 7, с. 385]. Зрештою, коли наступники Девлета Герая здійснювали реформи, проти них виступали карачі-беї або османці та змушували ханів або ж їхніх наступників згортати їх. Кількість капикулу в ханаті впала до позначки в кількасот осіб, правитель уже не міг використовувати їх для посилення своєї влади. Такий стан речей привів до того, що Кримське ханство виявилось безсилим перед викликами епохи та не змогло здійснити необхідної модернізації, що трагічним чином позначилось на його долі.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що Кримське ханство було аристократичною корпо-

ратократією, де хану належало керівництво над трьома гілками влади, однак його реальна влада була значною тільки хіба у стратегічній та судовій сферах, а в інших питаннях внутрішньої політики він орієнтувався на карачі-беїв (особливо на Ширінів). Владу хана обмежував дорадчий орган Диван, а його затвердження на престолі було неможливим без згоди курултаю й Османської імперії. Проте успішний перебіг боротьби за об'єднання Улу Улусу і культурний вплив самодержавної Османської імперії змусили ханів почати курс на укріплення владних повноважень. Саадет Герай скористався ослабленням військової могутності карачі-беїв і військовою допомогою османців, позбувся конкурентів у боротьбі за трон, популяризує досягнення османсько-перської культури, натуралізує османців на службі, здійснює модернізацію Криму і править без згоди із Ширінами (опирається на інший знатний рід – Баринів). Його наступник Сахіб Герай продовжив політику абсолютизації влади. Він послідовно розгромив опозицію в ханаті, перетворив османських капикулу на найману військову компанію, куди вступали кримці, заборонив беям збирати податки, здійснював грандіозне містобудування, надав Мангитам статус карачі-беїв, здійснював адаптацію місцевих ногайців та розширив сферу впливу Кримського ханства шляхом походів і завоювань. Але, попри все, обидва реформатори передчасно зійшли із престолу. Саадета Герая згубили надмірні сподівання на османців (які в певний період припинили надавати йому допомогу), ігнорування боротьби за об'єднання Улу Улусу, жорстка прямолінійність хана і бунт кримської еліти. Сахіба Герая згубила позиція Стамбулу (який сприяв детронізації хана), а добила кримська еліта, яка втратила лояльність і вбила хана. У подальшій історії ханату правителям не вдавалось досягнути такої концентрації влади у своїх руках.

Список літератури:

1. Броневский Мартин. Описание Крыма (Tartariae Descriptio). Пер. с лат. И. Шершеневича. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1867. Т. VI. С. 344–366.
2. Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Крымские ханы XV – XVI веков, Киев, 2010, Т. I. 244 с.
3. Іналджик Галіль. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. Пер. О. Галієнко. Київ, 1998, 284 с.
4. Кримський Агатангел. Студії з Криму. *Вибрані сходознавчі праці*. Київ, 2010. Т. III. 416 с.
5. Лашков Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве. Оттиск из Т. IV Трудов VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). Одесса, 1889. 15 с.
6. Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1863. Т. V. С. 178–419.
7. Негри А. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1844. Т. I. С. 380–392.

8. Орешкова С. Османский источник второй половины XVII века о султанской власти и некоторых особенностях социальной структуры османского общества. *Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура* / под ред. С. Орешковой. Москва, 1990. С. 266–289.
9. Сыроечковский В. Мухаммед Гирей и его вассалы. *Ученые записки Московского государственного университета*. 1940. Вып. 61. 71 с.
10. Смирнов И. Восточная политика Василия III. *Исторические записки*. Москва, 1948. Т. 27. С. 18–66.
11. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. 772 с.
12. Сочинение Сейида Мухаммеда Ризы, изданное Императорским Казанским Университетом под наблюдением Мирзы Казембека, Адъюнкт-Профессора Казанского Университета, Великобританского Королевского и Ирландского Королевского Азиатского Общества члена. Ассебъ о-ссейяръ или семь планет, содержащей историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го, т. е. с 871/1466 по 1150/1737 г. Казань, 1832. 572 с.
13. Трепавлов В. История Ногайской Орды. Москва, 2002. 752 с.
14. Федчук О. Відображення державно-політичних традицій Кримського ханства в палацовій архітектурі Хансараю. *Гілея* : науковий вісник. 2018. Вип. 138 (1). С. 167–173.
15. Халим Гирей Султан. Розовый куст крымских ханов, или история Крыма. Пер. А. Ильми. Симферополь, 2004. 159 с.
16. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслама Гірея за владу в 20–30 рр. XVI ст. *Україна в Центрально-Східній Європі* : збірник наукових праць. Київ, 2000. Вип. 1. С. 97–118.
17. Шамильоглу Ю. Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде. Пер. с англ. Ч. Хамидовой, Р. Хаутала / под ред. И. Миргалиева. Казань, 2019. 260 с.
18. Inalcik Halil. The khan and tribal aristocracy : The Crimean Khanate under Sahib Giray I. *Harvard Ukrainian Studies*. 1979–1980. Vol. III–IV. P. 445–456.
19. Krader L. Social Organisation of the Mongol-Turkic Patoral Nomads. Mouton, 1963. 412 p.
20. Królikowska-Jedlinska N. Law and Division of power in Crimean Khanate (1532–1774); with special refrence to the reign of Murad Giray (1678–1683). Leiden ; Boston : Brill, 2019. 287 p.
21. Manz B. The clans of the Crimean Khanate (1466–1532). *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. V. II. № 3. P. 282–309.
22. Sakaoglu N. Bu mülkün kadın sultanları. Istanbul, 2015. 791 s.
23. Remmal Hoca. Tarihi Sahib Giray Han. Ankara, 1973. 313 s.
24. Vladimircov B. Le régime social des Mongols : le féodalisme nomade. Trans. by M. Carsow. Paris, 1948. 291 p.

Fedchuk O.B. DYNAMICS OF THE CRIMEAN KHANS STRENGTHENING POWER DURING THE REIGN OF SAADET GERAY AND SAHIB GERAY

The article considered of the Crimean khans strengthening power processes evolution during the first half of the XVI century. Like other post Golden Horde states, the Crimean Khanate was an aristocratic corporatocracy where the khan's power was limited to tribal nobility. However, during the unification of Ulu Ulus struggle and the series of reforms, the khan's authority began to grow up. The military catastrophe of 1523, Nogai invasion in Crimea and the political chaos forced Saadet Geray khan to enlist the Ottoman Empire support and began to break the state system, consolidating his power based on Ottoman standards. Although, due to unfavorable external circumstances and his own miscalculations, Saadet Geray had abdicated. Reform policy continued by his successor Sahib Geray, who took into account the mistakes of his predecessor and managed to bring the state to unprecedented prosperity, going down in history as one of the greatest Crimean khans. But, his policy also failed, after which the next khans could no longer achieve such a great power concentration, because their power was limited by the qarachi-beys and Ottoman sultans.

The work characterized Crimean Khanate state system and its main institutions, clarified the reasons that contributed Crimean Khans strengthening power (attention was paid not only to social and political processes, but also details khans biography. As well as political activities of khans immediate predecessors and successors for understanding Crimean Khanate dynamics internal policies), analyzed the essence of their reforms (in the comparison context with the Ottoman standards on which the Crimean khans focused) and explained why Crimean khans policy strengthening power ended in collapse.

Key words: Crimean Khanate, Saadet Geray, Sahib Geray, strengthening power, reforms.